haast bijgelovige eerbied voor de hostie, over het algemeen maar weinig communiceerde. Niet voor niets heeft de Katholieke Kerk de nog altijd geldende bepaling ingevoerd dat de gelovige ten minste eenmaal 's-jaars, en wel omstreeks Pasen, de communie dient te ontvangen. We hebben in deze overigens te maken met een wijd verbreid volksgeloof, maar niet met de kerkelijke dogmatiek en geloofsleer. Snoek haalt een tekst aan van Guibert de Nogent uit 1125 waarin de relikwieverering zeer duidelijk van minder betekenis voor het heil der zielen wordt geacht dan de sacramenten van doop en eucharistie. Hij was de enige niet. Voor en na hem hebben ook anderen de (overdreven) relikwieverering afgekeurd en haar excessen veroordeeld. Daarvoor behoeft men niet te wachten op Luther. Ook Erasmus, die behalve humanist ook katholiek priester was, vond dat je maar beter het goede voorbeeld van de heiligen kunt navolgen dat je te buiten gaan aan relikwieverering.

Na de dertiende eeuw, toen de scholastiek de 'realis praesentia', de werkelijke tegenwoordigheid van Jezus Christus onder de gedaanten van brood en wijn zo sterk beklemtoonde en het begrip 'transsubstantiatie' zijn intrede deed, kreeg ook de menselijkheid van Christus een sterker accent. Al verdween de verering van relieken geenszins, de relikwie moest nu toch een flinke stap terugdoen en het samengaan van de beide devotievormen werd gaandeweg minder. De 'vervreemding' van de hostie van haar sacramentele functie en betekenis was daarmee echter nog niet ten einde. De hostie werd nu de 'reliek' bij uitstek, de 'unieke reliek' als het ware.
Dit mooie en goed leesbare boek lijkt mij voor het verstaan van het innerlijk leven van de middeleeuwse mens een hoogst belangrijke bijdrage. De 'jonge doctor' zij ermee gelukgewenst!
P.F.M. Fontaine

TOVERIJ

Willem de Blécourt, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de 16e en 20ste eeuw* (SUN Nijmegen 1990), 318 pagina's. Prijs: *f* 39,50.

Het verschijnsel toverij mag zich verheugen in een ruime belangstelling van de zijde van historici, maar dit is vooral beperkt tot de periode van de grote heksenjachten. De antropoloog De Blécourt wil het verschijnsel ook na die tijd bestuderen. Hij is een tegenstander van het idee, dat toverij een universele betekenis en inhoud heeft. Zijns inziens wordt het begrip plaatselijk inhoud gegeven.

Een manier om de betekenis van de 'termen van toverij' te onthullen is door een minitieuze detailstudie te plegen van het taalgebruik. Hij doet dit voor een klein gebied, Drenthe. Drenthe kent lange tijd een eigen vorm van rechtspraak. Processen kunnen worden gevoerd op de goorspraak (lokaal niveau) of op de Etstoel (regionaal niveau). De verslagen van deze beide rechtsorganen vormen de bronnen de bronnen van De Blécourt.
Er zijn twee manieren om een zaak voor deze rechters te krijgen: men kan een gerucht aanbrengen of een betichting doen. Een betichting heeft meer gewicht, maar ook een nadeel: wordt de betichte vrijgesproken, dan valt de oorspronkelijke straf op de betichter. Men moet dus zeker zijn van zijn zaak. Vrijspraak kan geschieden, als er aantal (b.v. 6) personen wordt bereid gevonden de betichte van blaam te zuiveren. In kleine gemeenschappen als die waarin de meeste Drenten leven, is dit in het nadeel van aleenstaanden en rondtrekkende lieden.
Bij de onderzochte processen zijn geen 'echte' heksenprocessen, maar gaat het steeds meer om smaadprocessen. Een oorzaak hiervoor is dat de rechtsprekende zelf steeds minder in daadwerkelijke 'toverkunsten' geloven, maar zich er van bewust zijn dat beschuldigingen van dat karakter een negatieve invloed kunnen hebben op de maatschappelijke status van de betichte. Aan de hand van een klein aantal termen heeft De Blécourt de inhoud van de processen onderzocht. De term 'betoveren' wordt vooral gebruikt om vrouwen te beschuldigen van vergiftigingen, het ziekmaken van mensen en waarzeggerij. Zowel mannen als vrouwen gebruiken dit woord. De betichter en de betichte kennen elkaar bijna altijd, vaak gaat het om buren. Dit is noodzakelijk, omdat de 'toversche' (toveres) dicht in de buurt moet kunnen komen van haar slachtoffer.
Het woord 'toveren' heeft een meer mannelijke connotatie: het slaat op het zichzelf (al dan niet ten koste van anderen) op opvallende wijze verrijken. Het gebeurt ook op regionaal niveau, omdat dit verrijken niet plaatsgebonden is. Dat vooral mannen hiervan het slachtoffer zijn, komt door hun economische rol. Ze worden ook wel voor 'weerwolf' uitgescholden.
De term 'kijven' heeft een meer algemene betekenis: men scheldt elkaar uit en in zo'n verbale vechtpartij worden ook woorden als tovenaar en toversche gebruikt. Een directe band met het uitoefenen van toverij is er niet. Dat is ook niet het geval met het pas later ingeburgerde woord 'heks': dit wordt vaak gebruikt om iemand aan te duiden die uit een familie komt waar andere leden worden beschuldigd van toverij.

Met economische fluctuaties lijkt het voorkomen van toverijprocessen niet sterk verbonden. In tijden van snelle groei is het mogelijk dat sommige mensen in korte tijd rijk worden, dus dan ligt de beschuldiging van toveren voor de hand, maar economische teruggang heeft geen duidelijke invloed.
Wel valt op, dat vaak huwvare jongelieden beschuldigd worden, alsof het een taktiek is om hun 'marktwaarde' aan te tasten.
De term 'onttoveren' is gereserveerd voor - meestal - mannen die het vermogen hebben betoveringen op te heffen. Dat deze mensen vervolgd worden komt niet voor uit beschuldigingen van de bevolking (die ze maar al te graag inroepen) maar van de overheid, die tegen deze 'kwakzalvers' en katholieke priesters in het geweer komt.

Het bronnenmateriaal van De Blécourt is beperkt. Dit heeft als nadeel dat niet alle vragen een duidelijk antwoord krijgen, maar wel krijgt de lezer een zeer gedetailleerd inzicht in bepaalde aspecten van het dagelijks leven van de Drenten.
Het is een prettig leesbaar boek, prachtig vormgegeven in de bekende bordeaux-rode SUN-serie, maar toch wat te specialistisch voor het schoolgebruik.
F. Vogelzang

TWEEDE WERELDOORLOG

Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Becht, Haarlem 1991; vertaling van *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945* (Stuttgart 1984)) 279 blz., prijs *f* 39,50

Na de oorspronkelijke Duitstalige versie van 1984 en de Engelse vertaling uit 1988 (*Nazi rule and Dutch collaboration. The Netherlands under German occupation, 1940-1945*) is het proefschrift van Hirschfeld nu eindelijk ook in het Nederlands verschenen. Dat is een goede zaak want het gaat hier om een belangrijk boek: de diverse vertalingen geven daar al blijk van.
Inleider Blom constateert met enige verrassing maar terecht dat ondanks alle wetenschappelijke publikaties over de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, zo'n boek als dit er nog niet was. Hirschfeld biedt namelijk een brede studie over het verschijnsel 'collaboratie', echter niet in de tra-

ditionele, puur negatieve zin, maar opgevat als neutrale verzamelterm voor allerlei, zeer uiteenlopende vormen van samenwerking met de bezetter. Hij neemt daarbij niet alle varianten onder de loep (bijvoorbeeld niet die van de Joodse Raad), maar de meeste komen toch wel aan bod. En wat belangrijker is: er ontstaat door die aanpak een overtuigend beeld van de onderlinge samenhang en functie van die diverse 'methoden' om met de bezetter om te gaan en van de fasen waarin dat proces zich afspeelde.

In Hirschfelds visie was de eerste fase van de bezetting (1940-1941), waarin het bezettingsbestuur nog heel behoedzaam optrad, van cruciaal belang voor wat er daarna gebeurde. Wat onder andere Colijn (*Op de grens van twee werelden*) en de Nederlandse Unie toen uitprobeerden, typeert hij als 'attentisme': nog geen verzet of collaboratie in traditionele zin, maar een noodzakelijk voorstadium van beide, waarin de mogelijkheden voor een nieuwe *modus vivendi* in die toen nog geheel nieuwe situatie werden afgetast en beproefd. Pas in de tweede helft van 1941 werd door een verharding van de bezettingspolitiek duidelijk dat de nieuwe machthebbers in alle opzichten onderwerping aan hun eigen ideologie en politieke doeleinden eisten. Vanaf 1943/1944 werd die onderwerping ook door de meerderheid van de Nederlandse bevolking aan den lijve gevoeld.

Vanuit dat perspectief behandelt hij vervolgens de ontwikkeling in de opstelling van de politieke partijen, de vakbonden, de pers, de secretarissen-generaal, de Hoge Raad, de politie, het bedrijfsleven en tenslotte van de Nederlandse fascisten en nationaal-socialisten. De kritieke momenten in hun gedrag en hun zeer verscheiden motieven komen uitvoerig aan de orde. Aan het einde (blz. 253) komt Hirschfeld tot de conclusie dat de politieke aanpassing tijdens de eerste fase van de bezetting in veel gevallen een blijvende uitwerking had op de latere opstelling van brede kringen in de Nederlandse bevolking.

Hirschfelds handzame en prettig leesbare boek verdient een groot lezerspubliek. Voor docenten die de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te behandelen hebben, is het zeer aan te bevelen. De indexen zijn nuttig en de lijst van geraadpleegde en aanbevolen literatuur is ook voor de periode na 1984 aangevuld. Maar wie de herkomst van citaten wil nagaan of het notenapparaat wil raadplegen, wordt door de uitgever verwezen naar de eerdere Duitse en Engelse uitgave. Dat is kennelijk het toch wel beschamende offer dat de Nederlandse lezer moet brengen voor de gunstige prijs van deze vertaling.

H.J.C. Termeer

nummer 10/91
pagina's 30 en 31

Frans Govers, *Stemmen uit Dachau. 'Ter ere van de doden en ter waarschuwing voor de levenden'* (De Kempen Pers, Hapert 1990) 238 blz.

De titel van dit werk zou potentiële lezers op het verkeerde been kunnen zetten. Er zijn in dit boek weliswaar diverse getuigenissen uit het concentratiekamp Dachau opgenomen. Maar het gaat hier toch in eerste instantie om een beschrijving van de succesvolle pogingen die particulieren in mei en juni 1945 deden om de ruim 500 Nederlandse overlevenden uit het concentratiekamp Dachau terug te halen.

In een tiental inderhaast georganiseerde tochten naar Zuid-Duitsland slaagden evenzoveel groepen en groepjes burgers, vaak met een illegaal verleden, erin om, veelal dwars tegen alle officiële regels in, te realiseren wat iedereen tevergeefs van de Nederlandse overheid had verwacht. Diverse van die tochten begonnen en eindigden in Nijmegen, omdat van daar uit de allereerste gelukte expeditie werd ondernomen om twee katholieke geestelijken dan maar zelf op te halen.

De beschrijving van die avontuurlijke tochten is kroniekmatig en wordt zeer royaal geïllustreerd, zowel met uitvoerige passages uit dagboeken en documenten van de betrokkenen als met foto's en afbeeldingen (in totaal bijna 200). Af en toe kreeg ik daardoor zelfs de indruk van een soort collage.

Aan die nieuwe informatie over de geïmproviseerde repatriring en over de toestand in Dachau meteen na de bevrijding, gaan bijna 70 pagina's vooraf. Daarin worden de ontwikkelingen in het KZ Dachau van 1933 tot 1945 en met name de belangrijkste elementen van de bikkelharde dagelijkse routine indringend beschreven aan de hand van talrijke, niet zelden heel uitgebreide citaten uit gepubliceerde en niet-gepubliceerde dagboeken en memoires. Het geheel wordt besloten met een bijlage waarin enige persoonsgegevens van alle 519 bevrijde overlevenden zijn opgenomen.

Al met al een verdienstelijk boek, waaraan gevorderde leerlingen en hun docenten nuttige samenvattingen, veel bronnen- en beeldmateriaal en persoonlijke ervaringen kunnen ontlenen.

H.J.C. Termeer